

Ситник О. М. Антропологічний аспект археології. *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*. Вип. 4. Запоріжжя: Дике Поле, 2019. С. 76-81.

УДК 904

О. М. Ситник

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АРХЕОЛОГІЇ

У статті охарактеризовано специфіку дослідження антропологічної археології. Розглянуто основні напрямки археологічної антропології. Проаналізовано значення палеоантропології, як важливого чинника процесу антропогенезу. Відзначено перспективи розвитку антропологічної тафономії.

Ключові слова: антропологічна археологія, палеоантропологія, антропогенез, остеометрія, краніометрія, антропологічна тафономія.

Відомо, що антропологічний аспект відіграє в системі археологічних досліджень відіграє доволі суттєве значення. Адже антропологічні дані мають перевагу перед іншими етногенетичними джерелами: археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватися шляхом запозичення. У той час як антропологічні ознаки відіграють роль своєрідних «біологічних міток». Ці маркери зберігають свою інформацію навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи, насамперед – через консервативність спадкових рис людства [1, с. 3]. І зазвичай антропологічні риси зберігаються більш надійно аніж ознаки культури. Навіть у випадку декількох поколінь метисації можливо виявляти вихідні антропологічні типи, тоді як культура, мова, традиційне господарство, релігія та мистецтво можуть зникнути або кардинально змінюватися протягом життя навіть лише одного покоління [2].

В. П. Алексєєв зауважив, що антропологія як наука має багато різних визначень. Якщо антропологи XIX століття часто писали про неї як про природну історію людського виду, то вже у XX столітті її, зазвичай, визначали, як науку про фізичні варіації людини в просторі та часі. Але справа не у формальному визначенні, яким би важливим не здавалося воно фахівцям, – головне полягає в тому, що антропологія вивчає фізичний тип людини, її динаміку в часі та її варіації в просторі. При цьому, антропологія виявляє причини цих змін, а тому вона дає багатий матеріал для припущень про будову й хронологічні зміни предків людини на фоні культурних змін тощо [3, с. 78, 79].

Серед основних напрямків антропології досить важливе місце посідає археологічна антропологія, що висвітлює історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток палеоліту й послідуєчих епох. При цьому, мало озвученим є той факт, що епоха палеоліту було б вірніше називати добою використання людьми насамперед дерев'яних знарядь. Але оскільки останні зберігаються досить менший проміжок часу, аніж кам'яні. Тому останні й лягли в основу назви епохи.

Фактично в антропології виділяється два основні напрями:

- 1) соматична антропологія, що досліджує в першу чергу тіло живих людей, застосовуючи для цього спеціальні антропометричні інструменти і прилади;
- 2) палеоантропологія, що досліджує популяції викопних людей і є основою для розв'язання низки питань антропогенезу.

Доволі важливими аспектами палеоантропології є остеометрія – один з основних прийомів антропологічного дослідження, що являє собою частину антропометрії в широкому сенсі та має своїм предметом вимір людських скелетів, тоді як, скажімо, вимірювання живих людей складають предмет антропометрії. Власне кажучи, і при роботах антропометричних дослідників вимірює відомі кути і лінійні відстані між різними анатомічними або умовними точками на скелеті. Але при дослідженнях на живих людях у розпорядженні антрополога є, окрім пігментації і характеру волосся, низка

інших дуже важливих антропологічних ознак, виражених м'якими частинами тіла. В остеометрії дослідник має справу тільки з розмірами та формою кісток (вивчення будови становить переважну завдання анатома), а так як кістки – єдині частини людського тіла, що зберігаються тривалий час, то остеометрія отримала найбільше своє застосування в палеонтології. Одним із підрозділів остеометрії, що набув популярності наприкінці XIX – початку XX століть, є краніометрія. Краніометрія (від лат. *cranium* – череп) – вимірювання черепа з науковою метою, зокрема – техніка виміру кісток черепа для проведення антропологічних досліджень. Розділ фізичної антропології, котрий використовує дані краніометрії, називається краніологія. Сучасні українські вчені покладають значні сподівання на те, що вивчення краніологічних та остеологічних колекцій Інституту археології НАН України дозволить зробити якомога повний аналіз екологічної ситуації давнини й скласти ширшу уяву про соціальні та біологічні характеристики народу, який проживав на території нашої країни в минулому [4, с. 78]. Окрім остеометрії та краніометрії, палеоантропологія певною мірою використовує методи палеонтології, геології та археології.

У контексті археологічної періодизації, приблизною межею між антропогенезом і палеоантропологією є поява верхньопалеолітичної техніки в обробці кам'яних знарядь. В. П. Алексєєв вважає, що оскільки виявлення палеолітичних могильників є дуже проблематичним, оскільки скелети викопних людей цієї доби походять з окремих поховань, відкритих не внаслідок спеціального пошуку, а в результаті археологічних розкопок палеолітичних стоянок в печерах і на відкритих місцях. Дуже часто при їх вилученні з землі не були присутні фахівці, які добре знайомі з анатомією та консервацією кісток, тому багато частин скелета губилися й повністю руйнувалися. Але і такий матеріал становить меншість, оскільки, переважно знахідки викопних людей глибокої давнини робилися випадково при земляних роботах, при палеонтологічній і геологічній шурфовці, й навіть у багатих кістковими залишками місцезнаходженнях успіх справи визначався

тим, що дослідники потрапляли на потужні костеносні горизонти [3, с. 79, 80]. Відтак, у межах палеонтології оформився спеціальний розділ науки, започаткований І. А. Єфремовим – тафономія, котра займається встановленням закономірностей захоронення решток вимерлих організмів в геологічних шарах і, як наслідок цього – умов їх виявлення при планомірних палеонтологічних пошуках [5].

І. Єфремов виявив, що викопні рештки найдавніших тварин зберігаються в палеонтологічному літописі не випадково. Його точка зору на процес еволюції була настільки революційна, що не знайшла підтримки навіть у його близьких друзів палеонтологів. Єфремов вважав, що від древніх періодів зберігаються рештки тільки риб зовсім не тому, що в середині палеозою – в девонському періоді (близько 400 млн років тому) існували тільки риби, а на суші нікого не було. Скам'янілі останки риб збереглися тільки тому, що більшість континентальних відкладення раннього палеозою були знищені наступною деструкцією материків. Іншими словами, на суші паралельно з рибами міг хтось жити, і земля зовсім не була пусткою, як це зображається, зазвичай, в класичних еволюційних схемах родоводів тваринного світу. Ці висновки Єфремова вступили в протиріччя з теорією Дарвіна. Але зробив він це вкрай обережно, в науково обґрунтованому вигляді. Так, що навіть ніхто з маститих прихильників прогресивної еволюції не зрозумів на початках, проти чого виступив Єфремов. І. Єфремов критично ставився до твердження, що перші земноводні – стегоцефали були дійсно першими чотириногими мешканцями суші. Він піддав сумніву й версію про домінування рептилій в більш пізні періоди, а також – те, що в той час не було місця на землі ссавцям. Вчений обґрунтував свої сумніви тим, що разом із залишками широко поширених груп тварин, що відповідають певному періоду, зустрічаються й доволі «екзотичні» форми, котрі володіють дивовижною прогресивною будовою. За образним висловом Єфремова риби, стегоцефали, перші рептилії, а також ссавці, добре представлені в палеонтологічному літописі, як би повисають у повітрі, не маючи не предків,

ні нащадків. Перехідні ланки, при цьому, між цими великими групами відсутні. Єфремов вказав на досить ранню появу в палеонтологічному літописі прогресивних тварин, представлених поодинокими й далеко не повними знахідками. Аналізуючи ці факти, Єфремов прийшов до висновку, що прогресивна еволюція має якусь дивну особливість: групи, що представлені широко у вигляді викопних останків, еволюціонують поступово, досить повільно, а «екзотичні» форми з несподівано високим рівнем розвитку еволюціонують по-іншому, по-особливому – різкими стрибками [6]. І Єфремов звернув увагу на традиційну систему поділу еволюційного процесу на дві категорії (напрямки): рідкісні прогресивні форми, що нібито еволюціонують особливим швидким шляхом ароморфозів; натомість вся інша маса фауни – в напрямку ідіоадаптацій. Обидва напрямки виділяються досить чітко в складі майже всіх фаун давніх наземних хребетних і, таким чином, нібито документуються палеонтологією [5, с. 136]. Критикуючи ці погляди своїх колег, Єфремов прийшов до висновку, що винні тут не тварини, як і не еволюція, а особливості збереження геологічних пластів. Мвляв, з об'ємної книги палеонтологічного та геологічного літопису вирвані не тільки окремі сторінки, а й цілі пачки аркушів. І читати таку книгу даремне заняття. Будувати ж на такому матеріалі родовід людини й тварин просто недоцільно. На відміну від послідовників Е. Геккеля, І. Єфремов пішов іншим шляхом, він не став нічого вигадувати щодо біологічних різновидів, а розглянув це питання з позиції геології. Так, на його думку, поряд з давніми рибами цілком ймовірно існували й сухопутні форми, про яких практично нічого не було відомо. Деструктивні процеси: руйнування гірських масивів і скам'янілих порід, що проходять на суші, вітрова та водна ерозія стерли сліди їх перебування. До наших днів дійшли скам'янілості виключно водних істот, якими і є стародавні риби (панцирники, кистепері, дводишні тощо). Стародавні амфібії – стегоцефали (лабіринтоданти) теж не були першими сухопутними істотами. Цілком ймовірно, поряд з ними жили рептилії й навіть ссавці. Зрідка окремі останки їх знаходять («екзотичні»

форми за Єфремовим), але не надають їм значення. Самі кістяки динозаврів збереглися тільки тому що вони мешкали в низинних місцях материка, серед величезних боліт і озер. Так, наприклад, виникли знамениті цвинтарі динозаврів в пустелі Гобі і Тянь-Шань. Розумні сухопутні істоти могли жити у Палеозої та Мезозої – нічого не перешкоджало цьому. Відтак, ґрунтуючись на безлічі геологічних і палеонтологічних свідчень, І. Єфремов довів, що від найдавніших часів у викопному стані зберігаються вибірково ті живі істоти, які жили у воді – це стародавні риби, а ще раніше – панцирні рибоподібні істоти – агнати, мешкали на дні морів. І, на переконання вченого, насправді ніякої прогресивної еволюції не було. Поруч з найдавнішими агнатами на суші мешкали високоорганізовані живі істоти і, ймовірно, і стародавні люди. Просто від їх тлінних останків не залишилося нічого, так як континентальні осадові породи, що містять їх останки, за мільйони років перетворилися в прах під впливом атмосфери, сонячного світла, вітрової та водної ерозії та інших руйнівних чинників [6]. Це є аналогічно зі збереженням і неорганічних матеріалів. Наприклад, в епоху палеоліту найбільш вживаними знаряддями праці первісних людей були примітивні вироби з дерева. Проте, протягом кількох десятків тисяч років (а тим більше – сотень тисяч років) із цих виробів не залишилося нічого, навіть у найбільш сприятливих для цього середовищах. Вціліли лише не надто поширені вироби з каменю. А відтак – ціла епоха отримала назву від останніх – палеоліт.

В. П. Алексеєв висловив думку про те, що антропологічна тафономія фактично допоки є відсутньою, але й без неї зрозуміло, що, по-перше, знахідки безпосередньо пов'язані з найдавнішими людьми залягають разом з фауною інших ссавців, а по-друге, що вони відрізняються через крихкість скелета й морфологічної незбалансованості перехідних форм взагалі та вкрай поганою збереженістю. Найчастіше це фрагменти черепів – нижні щелепи й зуби, природні зліпки внутрішньої порожнини черепа – ендокрани. Знахідки цілих черепів, особливо з лицьовими кістками, частин скелета є вкрай рідкісними [3, с. 80].

Саме антропогенез висвітлює питання про місце людини серед організмів, час і місце її виникнення, про первісний суспільний розвиток людей, про фактори олюднення безпосередніх предків людини тощо.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує етногенетика – досить молода наука, що за короткий час відкрила великі перспективи в царині вивчення далекого минулого людства. При цьому, фахове осмислення нових генетичних даних потребує залучення інших палеодисциплін – археології, антропології, палеолінгвістики, писемних джерел тощо.

Важливим аспектом археологічної антропології є аналіз життя давнього населення завдяки характеристиці особливостей харчування, окремих системних захворювань і маркерів стресу. О. Бужилова у праці «*Homo sapiens: История болезни*» аналізує життя давнього населення завдяки характеристиці особливостей харчування, окремих системних захворювань і маркерів стресу. Дослідження географії та хронології таких інфекцій, як сифіліс, чума і проказа, дозволило автору відтворити топографію доісторичних та історичних міграцій на євразійському континенті тощо [7]. М. Добровольська у своїй лекції «Демография древнего человека (палеодемография человечества)» зробила спробу визначити демографічні особливості давньої людини, зокрема її середній вік життя [8]. Л. Вишняцький у праці «Неандертальцы: история несостоявшегося человечества» детально прослідкував значний вплив суворого клімату плейстоценової Європи на еволюцію та анатомію неандертальців, й, зокрема, на тривалість їхнього життя [9]. Антрополог Ерік Трінкаус з Вашингтонського університету в Сент-Луїсі проаналізував викопні рештки людей задля визначення тривалості життя неандертальців та ранніх сучасних популяцій людей, які співіснували в різних регіонах близько 150 тисяч років тому. Він виявив приблизно таку ж кількість дорослих від 20 до 40 років і дорослих понад 40 років як в неандертальських, так і в ранніх сучасних популяціях людей, що свідчить про те, що тривалість життя була практично

однаковою для обох різновидів [10]. Загалом ці та низка інших дослідників, на основі археологічних досліджень формують антропологічну й демографічну характеристику життя давніх людей, зокрема – тривалість їхнього життя. Якщо середній вік архантропів міг приблизно сягати 20-30 років, то для палеоантропів це вже – приблизно 30-34 років.

Як відомо, ранні палеоантропи відносяться до виду *Homo heidelbergensis*. Гейдельберзька людина, яка змінила *Homo erectus*, теж мешкала в Африці, Європі та Азії. А от далі шляхи її різних популяцій розійшлися. Європейські популяції стали предками неандертальців. Вони існували у хронологічному діапазоні між 600 і 150 тис. років тому, населяючи Європу, Азію та Африку. Їх змінили класичні неандертальці, які вважаються прямими нащадками гейдельберзьких людей (пренеандертальців) і з'явилися не пізніше 130 тис. років тому. Прабатьківщиною неандертальців була Європа, але згодом вони освоїли значну частину Азії. Вид *Homo neanderthalensis* проіснував 100 тис. років [9].

У той час як О. П. Бужилова припускає, що середня тривалість життя неандертальців складала близько 23 років [7]. Інші вчені, зокрема Л. Б. Вишняцький вважає, що у палеоантропів (неандертальців) середній вік сягав близько 35 років. Логічним є припущення про наявність в їх популяції бабусь і дідусів – тобто фактично трьох поколінь, що давало можливість передавати досвід внукам. Тим паче засвідчено, що тривалість життя неандертальців нерідко складала 50 років і більше (щоправда для найбільш успішних індивідів). Підтвердженням цього є те, що, наприклад, людині з грота Фельдгофер, коли вона померла, було, близько 60 років. Що ж стосується дуже низького середнього показника тривалості життя, то його можна пояснити, перш за все, величезною дитячою смертністю. До теперішнього часу знайдені кісткові останки кількох сотень неандертальців, і чи не половина з них – діти, а якщо брати в розрахунок тільки поховання, згідно даних Л. Б. Вишняцького, то дітей там – фактично половина. Це дуже високий відсоток, особливо якщо врахувати, що дитячі кістки зберігаються у

викопному стані набагато гірше, ніж кістки дорослих, а відповідно, їх частка в антропологічних колекціях занижена. Таким чином, частка людей, які померли до досягнення статевої зрілості, майже напевно становила не менше 50%, а швидше за все навіть дещо перевищувала це значення [9].

Таким чином, класичні неандертальці і їх безпосередні попередники – протонеандертальці – жили в переважно в епоху середнього палеоліту (період приблизно від 250 до 40 тис. років тому), з деякими зрушеннями цих хронологічних рамок від регіону до регіону. Лише самі пізні неандертальці встигли зробити крок в наступну археологічну епоху – верхній палеоліт, що, однак, не врятувало їх вид від вимирання. Для них характерним була дуже низька середня тривалість життя й дуже висока дитяча смертність, широке поширення так званої гіпоплазії, тобто порушень в структурі зубної емалі, що могло бути наслідком недоїдання й хвороб в період формування людини, та зрештою – наявність на багатьох неандертальських кістках слідів неодноразових переломів й інших травм. А отже, на думку Л. Б. Вишняцького, є всі підстави вважати, що суворий і до того ж вкрай нестабільний клімат плейстоценової Європи дійсно справив великий вплив на еволюцію і анатомію неандертальців. Цей вплив позначилося, зокрема, в пропорціях їх скелета, в деяких деталях системи кровопостачання і низці інших ознак. Що ж до тривалості життя, то зазвичай, кістки дозволяють більш-менш точно встановити, на якій стадії перервалася життя людини, якій вони належали. Про це судять, зокрема, за ступенем розвитку чи стертості зубів, станом швів, що розділяють кістки черепа й низці інших ознак. Точно визначити вік в роках, звичайно, дуже важко, а якщо мова йде про людей вимерлих видів, то просто неможливо (оскільки «розклад» їх індивідуального розвитку міг суттєво відрізнятись від нашого), але зате доволі часто вдається зробити досить обґрунтований висновок про те, до якої вікової групи належав певний індивід, тобто чи маємо ми справу з рештками дитини, підлітка, дорослого чи старого [9].

Е. Трінкаус зауважив, що ціла низка факторів може суттєво деформувати розрахунки тривалості життя. Наприклад, всі ці архаїчні й ранні сучасні люди, цілком очевидно, мали дуже рухливий спосіб життя під час плейстоцену для пошуку їжі. Тому, цілком очевидним є те, що будь-які старші члени певної спільноти, які, за різних причин, не могли встигати за молодими, залишилися, щоб померти, а їхні рештки зазвичай розтягувалися різного роду падальниками, а відтак – залишалися назавжди втраченими для дослідників. Е. Трінкаус подібно до Л. Вишняцького, схильний вважати, що ранні сучасні люди мали певну перевагу в тривалості життя над неандертальцями, ймовірно, більше через високий рівень народжуваності й нижчу дитячу смертність [10].

Таким чином, вивчення археологічної антропології дає можливість чи не найбільш ґрунтовно досліджувати давню історію людини та її попередників. Адже саме антропологічний аспект має змогу дати виключну характеристику сталих фізичних особливостей людини, навіть якщо йдеться про надто віддалені історичні епохи.

Одним із визначальних підрозділів археологічної антропології є палеоантропологія, яка досліджуючи еволюцію гомінід на основі викопних останків, морфологічну й анатомічну (фенотипічну) мінливість, походження, генетичні взаємозв'язки, статево-віковий склад давніх людей, вирішує цілу низку питань антропогенезу. При цьому, предметом палеоантропологічного дослідження, зазвичай, є: вивчення фізичного вигляду давнього населення, його демографічних характеристик, екологічних умов середовища його існування, стан його здоров'я тощо.

У рамках палеоантропологічного дослідження давнє населення може бути вивчено на предмет однорідності чи змішаності, родинних взаємин з попередниками чи сусідами, може бути оцінено його внесок у походження пізніших етнічних груп. І для того, щоб все це стало реальним, палеоантропології потрібен цілий арсенал субдисциплін: остеологія (остеометрія), краніологія (краніометрія), палеодонтологія, палеодемографія,

палеопатологія, палеодієтологія. Однак, вважається, що на перешкоді розвитку цих напрямків у цілісному комплексі є відсутність інноваційної парадигми палеоантропологічних досліджень. Навіть звернення до біоархеологічних реконструкцій, загалом, не вирішують цю концептуально-теоретичну прогалину. У той час, як в західних країнах в рамках комплексних біоархеологічних студій представлена значно більша кількість біологічних дисциплін, а не лише тих, що мають справу зі скелетними останками людини. Протягом останнього часу ця модель досить повноцінно реалізується в Інституті археології НАН України. Проте, залишається нагальним завдання більшого залучення палеодемографічних і палеоекологічних реконструкцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. Сегеда. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 256 с.
2. Алексеева Т. И. Антропология: [Электронный ресурс] / Т. И. Алексеева, Д. В. Богатенков, С. В. Дробышевский. – Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/1139234/>.
3. Алексеев В. П. Становление человечества / В. П. Алексеев. – М.: Политиздат, 1984. – 462 с.
4. Козак О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) / О. Д. Козак // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 67-80.
5. Ефремов И. А. Тафономия и геологическая летопись / И. А. Ефремов // Труды палеонтологического института. – Том 24. – Кн. 1: Захоронение наземных фаун в палеозое. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – 178 с.

6. Белов А. Ефремов – пророк, мечтатель или еретик от науки?: [Электронный ресурс] / А. Белов. – Режим доступа: http://www.dopotopa.com/a_belov_efremov_-_prorok_mechtatel_ili_eretik_ot_nauki.html.
7. Бужилова А. П. Homo sapiens: История болезни. М.: «Языки славянской культуры». 2005. 320 с.: [Электронный ресурс] / А. П. Бужилова. – Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/488379/>.
8. Добровольская М. В. Демография древнего человека (палеодемография человечества): [Электронный ресурс] / М. В. Добровольская. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=1XfLiw2LLKY>.
9. Вишняцкий Л. Б. Неандертальцы: история несостоявшегося человечества: [Электронный ресурс] / Л. Б. Вишняцкий. – Режим доступа: <http://h131-65.meta.ua/book/51169/read/>.
10. Charles Q. Choi. Neanderthals Had Similar Life Spans to Modern Humans. Live Science Contributor | January 11, 2011 01:45am. URL: <https://www.livescience.com/9245-neanderthals-similar-life-spans-modern-humans.html>.

А. Н. Сытник

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АРХЕОЛОГИИ

В статье охарактеризовано специфику исследования антропологической археологии. Рассмотрены основные направления археологической антропологии. Проанализировано значение палеоантропологии, как важного фактора процесса антропогенеза. Отмечено перспективы развития антропологической тафономии.

Ключевые слова: антропологическая археология, палеоантропология, антропогенез, остеометрия, краниометрия, антропологическая тафономия.

О. Sytnyk

ANTHROPOLOGICAL ASPECT OF ARCHEOLOGY

The article describes the specifics of the study of anthropological archeology. The main directions of archaeological anthropology are considered. The importance of paleoanthropology as an important factor in the process of anthropogenesis is analyzed. The prospects for the development of anthropological taphonomy are noted.

Key words: anthropological archeology, paleoanthropology, anthropogenesis, osteometry, craniometry, anthropological taphonomy.